

L'HIPÒLIT D'EURÍPIDES I LA CAPACITAT D'INTROSPECCIÓ LINGÜÍSTICA DELS ATENESOS

Jordi Redondo

L'objectiu d'aquesta breu nota no excedeix la simple voluntat de mostrar com els mateixos autors grecs posseïen una idea claríssima del valor lingüístic de les seves obres, la qual cosa no sempre entenem nosaltres, des de la perspectiva que ens és pròpia. Fins i tot tenim, massa sovint, la pretensió d'esmenar els textos transmesos, a despit de la garantia d'aquesta transmissió, exactament com si tinguéssim la certitud que tal autor o tal altre mai no foren capaços d'escriure el que ens n'ha arribat. Nogensmenys, la familiaritat generada per la lectura fidel d'un text qualsevol, tot i la prevenció que ha de presidir l'exercici de la tasca filològica, permet de copsar l'elevadíssim grau de consciència de l'autor a propòsit de l'elaboració de l'obra.

Un dels casos més interessants que coneixem és el de l'*Hipòlit* d'Eurípides, tragèdia d'una rara bellesa que ha estat lloada des de molts punts de vista: per la seva perfecta estructuració formal¹, pel tractament donat als personatges de Fedra i de les deesses Afrodita i Àrtemis², per l'expressió que Eurípides hi féu de les seves con-

¹ Vid. H.F.D. KITTO, *Greek Tragedy*, Londres 1939, p. 210.

² Vid. A. LESKY, *Historia de la literatura griega*, Madrid 1976, pp. 399-401 i *La tragedia griega*, Barcelona 1966, p. 179; J. ALSINA, *Literatura griega*, Barcelona 1967, p. 224, assenyalava la raresa amb què Eurípides modela figures de grans personatges;

cepcions ètiques³, etc. Tanmateix, cal citar el fet cabdal que aquesta tragèdia assolí el primer premi al certamen de les Grans Dionísies del 428 aC, i que això s'esdevingué com a conseqüència d'una veritable palinòdia: dos anys abans, el 430 aC, Eurípides va presentar a concurs una trilogia formada per les peces *Hipòlit velat per si mateix*, *Egeu* i *Teseu*. Es tractava, possiblement, del primer gran intent del dramaturg de contribuir a l'abrandament de la ciutadania a l'inici de la guerra arquidàmica. El resultat, però, va ser força insatisfactori, car el públic rebutjà el caire «massa humà» de l'enamorament de Fedra; la representació originà un gran escàndol, més encara si tenim en compte que l'acció es desenvolupava, segons l'autor, a la mateixa ciutat d'Atenes. No havia pogut ser més negativa la introducció al drama dels cicles mítics propis de l'Àtica⁴.

La represa del tema amb *Hipòlit portador de corona* obtingué un gran èxit, degut no només al nou plantejament que l'autor féu de tot el mite, sinó també a la gran cura amb què l'obra fou composta. Per tant, cal comptar aquest segon Hipòlit com a un dels drames més meritoris de tota la creació euripídica⁵.

sobre l'atenció que sempre atorgà, però, a les figures femenines, *uid.* J. Alsina, «Studia Euripidea III», *Helmàntica* 9, 1958, pp. 87 ss., que relaciona aquesta actitud del poeta amb un fenomen sociològic del seu temps. Vegeu també A. López Eire, pròleg a *Aristòfanes. Las asambleístas*, Barcelona 1977, pp. 33-36.

³ *Vid.* K. MATTHIESSEN, «Eurípides: Die Tragödien», p. 120, *apud* G.A. Seeck (ed.), *Das griechische Drama*, Darmstadt 1979, pp. 105-154.

⁴ *Vid.* G. MURRAY, *Eurípides y su tiempo*, Mèxic 1949, p. 69; W. SCHMID & O. STÄHLIN, *Griechische Literaturgeschichte* I-3, Munic 1961, pp. 376-377, sobre el santuari d'Afrodita a Atenes, seu del culte a Hipòlit, i p. 383 sobre la intervenció personal de Fedra en els plans polítics de Teseu, segons el primer drama, cf. *Ar. Ra.* 1043.

⁵ *Contra, uid.* H.F.D. KITTO, *op. cit.* p. 206: «In making Phaedra virtuous here, therefore, Eurípides was not revising his first play to placate the stupid, but taking a step which the difference in outlook demanded». *Ibid.*, n. 1: «At least, if he was, the fact is of biographical, not critical, interest. The assertion, in the second Argument, that he was doing this is not a statement of fact but a critical inference — probably a silly one». Al nostre parer, l'afirmació de Kitto és absolutament errònia: en primer lloc, Eurípides devia contrarrestar la *κακιστογία* de l'*Hipòlit* anterior, més que res pel moment històric en què es produí aquest escàndol; segonament, hi hagué conseqüències crítiques importants per a la palinòdia que se'n derivà, com ara veurem. Tampoc no estem d'acord amb A.C. COOLIDGE, Jr., *Beyond the fatal flaw: A study of the neglected forms of Greek Drama*, Lake Macbride 1980. Cf., p.e., p. 68: «*Hippolytus* and the *Bacchae* are deep and brilliant examples of the ironic order drama. They are broad and powerful attacks on Greek religion and morality.

Nosaltres ens centrarem només en un punt referent a la palinòdia al·ludida: la caracterització del dialecte àtic a l'època de Teseu, que féu lliure el seu poble de les exigències cretenques i fundà la ciutat d'Atenes. És a dir, podem suposar que una part considerable de la identificació dels espectadors amb l'obra rauria en una plasmació correcta dels vells usos lingüístics de la regió. Així ens ho va indicar un seguit de petites dades provinents de la lectura de l'obra, l'estudi de les quals volem donar a conèixer⁶.

El primer dels trets que cridaren la nostra atenció fou la presència abundosa de formes en ξυv-. Se'n registren un total de setze casos, enfront de vint-i-vuit de σύv i συv-. Ara bé, la seva distribució és ben irregular, car, si dividim l'obra en tres parts, ens queda de la manera següent:

	Formes en ξ-	Formes en σ-
Vv. 1-500	10	8
Vv. 501-1000	2	10
Vv. 1001-1466	4	10
Total	16	28

S'aprecia amb prou claredat l'apaivagament experimentat per l'expressió de l'àtic, atenuada fins als nivells «normals» al gènere. Ara bé, si examinem cada cas en particular, trobarem que només una de les formes amb ξ- calia per a l'escansió del vers: E. *Hipp.* 1231 σιγῆ πελάζων ἄντυγι ξυνείπετο, on la segona llarga del segon iambe ho és véσει davant ξ-. En canvi, als altres quinze casos⁷ Eurípides podia haver escrit σ- i no ξ-. Curiosament, són també quin-

Hippolytus is a searching, semi-comic inspection of traditional religious morality». Ens limitarem a assenyalar com els vv. 616-624 ridiculitzen, no pas la moral tradicional grega, sinó el racionalisme juvenil d'Hipòlit, cf. C. MIRALLES, *Eurípides. Hipòlito*, Barcelona 1977, pp. 60-61 i 146, n. 65.

⁶ Per una evident raó metodològica, ens hem limitat a la llengua del recitatiu, més encara si advertim la voluntat doritzant que es fa palesa a les parts corals interpretades per les dones de Trozèn. D'altra banda, pocs trets poden ja bastar per a la caracterització d'un dialecte, cf. O. HOFFMANN, A. DEBRUNNER & A. SCHERER, *Historia de la lengua griega*, Madrid 1973, p. 152.

⁷ E. *Hipp.* vv. 17, 40, 85, 266, 286, 416, 417, 425, 458, 483, 949, 983, 1069, 1220 i 1404.

ze els casos en què utilitza σ -, podent haver-hi escrit ξ -⁸; als altres tretze casos no era possible ξ -, sinó només σ -, car la síl·laba anterior era breu i no calia fer-la llarga⁹. Per tant, si tornem a analitzar l'alternança de ξ - i σ -, un cop exclosos els casos en què la mètrica determina l'elecció de la forma idònia, ens queda la distribució següent:

	Formes en ξ -	Formes en σ -
Vv. 1-500	10	3
Vv. 501-1000	2	6
Vv. 1001-1466	3	6
Total	15	15

Rebutgem, per tant, l'opinió que l'ús de $\xi\upsilon\upsilon$ - és condicionat per les necessitats mètriques¹⁰. Com a mínim en el cas de l'*Hipòlit*, la causa de l'ús de ξ - és estilística, com a forma de caracteritzar el grec de l'Àtica.

Hi ha, però, d'altres trets lingüístics que utilitza l'autor amb aquesta mateixa finalitat, alguns dels quals força significatius. Per exemple, la preferència per l'ús d' $\xi\zeta$ enfront de la solució $\epsilon\zeta$; tot i que ambdues es troben tant a l'àtic com al jònic, la variant epicòrica era més aviat $\epsilon\zeta$, mentre que el jònic tendia a imposar $\xi\zeta$. Aquesta morfologització àtica, que fou la preferida per la *koiné*¹¹, es degué a un impuls regularitzador molt recent, però¹². Per consegüent, no ens hem pas d'estranyar del fet que els parlants àtics consideressin $\xi\zeta$ com la forma més pròpia de l'Àtica, puix que era sentida com a més antiga. Endemés, era la preferida per a les inscripcions mètriques, que empraven una llengua literaturitzant molt influïda per la darrera fase de l'epos¹³. Doncs bé, dintre un

⁸ E. *Hipp.* vv. 340, 433, 465, 515, 523, 615, 646, 652, 979, 1063, 1093 σύνθακε, 1255, 1267 i 1389 (bis).

⁹ E. *Hipp.* vv. 36, 117, 439, 493, 498, 596, 661, 691, 716, 1093 συγκύναγε, 1213, 1326 i 1407.

¹⁰ Vid. W. SCHMID & O. STÄHLIN, *op. cit.* I-3, p. 790, n. 6.

¹¹ Vid. F. BLASS & A. DEBRUNNER, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen 1949⁸, p. 21.

¹² Vid. E. SCHWYZER, *Griechische Grammatik II*, Munic 1977⁵, p. 455, n. 9.

¹³ Vid. L.L. THREATTE, *The Grammar of Attic Inscriptions I*, Berlín-Nova York 1980, p. 178.

total de cinquanta-sis registres, els quinze corresponents a εἶς (o εἰς-) són *metri causa*¹⁴, mentre que dels quaranta-un casos d'ἕς (o ἔς-) només dos eren exigits pel metre¹⁵.

Un altre cas determinat per la mètrica és l'ús de la conjunció ἦν, encara que aquí tots quatre registres¹⁶ són de validesa nul·la, ja que la forma esmentada no resistia la concurrència d'ἕάν. Es tracta, doncs, d'un simple comodí mètric sense cap rellevància estilística especial.

Resulta molt més interessant, en canvi, la presència de la crasi τῶ + ἄ- > τᾶ¹⁷, una de les solucions fonètiques degudes a la innovació dels parlants àtics¹⁸ que Eurípides no vacil·là a introduir.

També al nivell morfològic advertim el gust per l'epicòric. Així, tenim cinc formes de comparatiu sigmàtic¹⁹ enfront de quatre del més regular, amb una formació nasal²⁰. El primer, més antic, fou desplaçat pel segon perquè aquest era el preferit pel jònic i per l'àtic literari, car evitava les confusions provocades per la contracció com a conseqüència de la pèrdua de -σ- intervocàlica.

Quant al nivell sintàctic, hem pogut detectar els trets següents: l'ús de l'article com a pronom, veritable arcaisme àtic que manta vegada utilitza l'oràtoria judicial²¹, i que l'*Hipòlit* registra fins a tres vegades²², cosa que és molt notòria, també la introducció d'una oració subordinada final mitjançant ὅπως ἔν²³, fórmula que l'àtic tenia ja en desús, completament superada pel simple ὅπως i sobre tot per ἵνα²⁴; l'ús de l'optatiu cupitiu sense partícula²⁵; l'ús de l'aorist

¹⁴ E. *Hipp.* vv. 4, 21, 51, 355, 861, 873, 908, 939, 975, 1079, 1151, 1198, 1208, 1216 i 1310.

¹⁵ E. *Hipp.* vv. 25 i 1155, exigits pel metre; a tots els altres podia figurar εἶς, és a dir, als versos 2, 46, 80, 273, 280, 320, 323, 416, 438, 455, 469, 506, 510, 567, 617, 625, 630, 645, 654, 797, 932, 943, 946, 987, 1067, 1076, 1203, 1205, 1228, 1230, 1232 (*bis*), 1264, 1298, 1332, 1412, 1418, 1428 i 1430.

¹⁶ E. *Hipp.* vv. 443, 505, 512 i 995.

¹⁷ E. *Hipp.* v. 491 τάνδρός.

¹⁸ Vid. J. REDONDO, *Estudio lingüístico de los discursos de Antifonte* (resum de tesi doctoral), Salamanca 1986, pp. 18-19.

¹⁹ E. *Hipp.* vv. 19, 292, 475, 500 i 1020.

²⁰ E. *Hipp.* vv. 289, 501, 960 i 1217.

²¹ Antipho V 70, Lys. I 23, etc.

²² E. *Hipp.* vv. 909, 1008 i 1171.

²³ E. *Hipp.* v. 981.

²⁴ Cf. S. AMIGUES, *Les subordinées finales par ὅπως en attique classique*, Paris 1977, *uid.* taula de dades a la p. 99.

²⁵ E. *Hipp.* vv. 86, 422, 430, 684, 693, 868, 1083, 1191 i 1192. També v. 407 ὡς ὄλοιο, encara que l'exemple pot obeir a un mer estereotip propi de la llengua

mitjà amb valor passiu²⁶, que Bers considera típic de l'àtic, punt aquest més que discutible al nostre parer²⁷; finalment, i a cavall entre el pla sintàctic i el lèxic, hi ha la preferència per la veu activa σέβειν, pròpia de l'Àtica²⁸, enfront de la jònica σέβειναι, en veu mitjana, i de les quals l'*Hippòlit* només registra la primera²⁹.

A més, hem de citar l'ús abundant d'anàstrofes que imiten conscientment al llarg de tota l'obra la llengua administrativa àtica³⁰, fet estilístic també d'impacte segur sobre l'espectador. A l'ensem, hi ha passatges on el calc és tan deliberat que res no pot amagar-lo³¹.

També podríem citar exemples provinents de la llengua col·loquial³² o de la mateixa literatura popular àtica, com ara diverses γνώμαι: ἄλλοιοιν ἄλλος θεῶν τε κἀνθρώπων μέλει³³, τερπνὸν ἐκ κυναγίας τράπηχα πλήρης³⁴, πᾶς δ'ὄδυνηρός βίος ἀ'νθρώπων, κοῦκ ἔστι πόνων ἀνάπανσις³⁵, τὸ πολλὰ πράσσειν οὐκ ἐν ἀσφαλει βίον³⁶. Encara més: fins i tot podem llegir dos claríssims escolis àtics, perfectament integrats dins el text³⁷.

En un altre pla, completa la gamma de recursos estilístics utilitzats pel poeta per guanyar la simpatia del seu públic una certa parodització de la sofística, massa lleu per esdevenir res de violent³⁸.

col·loquial i en vies d'esdevenir una expressió fossilitzada, cf. gr. ὠφελον, esp. *Dios mediante*, etc.

²⁶ E. *Hipp.* v. 27.

²⁷ Vid. V. BERS, *Greek Poetic Syntax in the Classical Age*, Yale University, 1984, p. 104, n. 8.

²⁸ Vid. E. SCHWYZER, *op. cit.* II, p. 234.

²⁹ E. *Hipp.* vv. 5, 996, 1061 i 1080.

³⁰ E. *Hipp.* vv. 8, 32, 83, 92, 111, 312, 381, 624, 708, 876 i 1168.

³¹ E. *Hipp.* vv. 91-92, νόμος-του... πέρι, 302-303, τῷ πρὶν-τότε-νυν, 400-404 ἐπειδὴ- ἔδοξέ μοι -βουλευμάτων-μάρτυρας πολλοὺς ἔχειν, etc.

³² E. *Hipp.* vv. 1186 θάσσον ἢ λέγοι τις, cf. V. BERS, *op. cit.* pp. 131-133.

³³ E. *Hipp.* v. 104.

³⁴ E. *Hipp.* vv. 109-110.

³⁵ E. *Hipp.* vv. 189-190 lyr.

³⁶ E. *Hipp.* v. 785.

³⁷ E. *Hipp.* vv. 925-927 ρεῦ, χρῆν βροτοῖσι των φίλων τεκμήριον / σαφές τι κείσθαι καὶ διάγνωσιν φρενων, / ὅστις τ'ἀληθῆς ἐστίν ὅς τε μὴ φίλος κτλ., cf. *Carmina coniunctalia* 443, 444, 446, 457, 462, *apud Lyrica Graeca selecta*, ed. D.L. Page, Oxford 1968. *Hipp.* vv. 1016-1018 ἐγὼ δ' ἄγωνας μὲν κρατεῖν Ἑλληνικούς / πρῶτος θέλομαι ἔν ἐν πόλει δὲ δεύτερος / σὺν τοῖς ἰσίοις εὐτυχεῖν ἀεὶ φίλοις.

³⁸ Cf., p.e., E. *Hipp.* vv. 986-987 ἐγὼ δ' ἄκομπος εἰς ὄχλον δουναι λόγον, / ἐς δὲ κολίγους σοφώτερος; 988-989 οἱ γὰρ ἐν σοφοῖς / φαῦλοι παρ' ὄχλου μουσικώτεροι λέγειν; 1076 ἐς τοὺς ἀφώνους μάρτυρας φεύγεις σοφῶς.

Recordem que aquesta posició d'Eurípides, d'acord amb el seu estat d'ànim a l'inici de la guerra arquidàmica, només es va veure afectada amb el decurs de la contesa, al llarg de la qual augmentà la influència dels sofistes sobre el seu pensament³⁹. En qualsevol cas, la identificació de sofistes i demagogs està prou ben expressada i es vincula a tot el que ja hem mencionat.

Completarem el quadre estilístic de l'*Hipòlit* amb tres grups de trets més; formen el primer aquells usos lingüístics que no podem considerar propis de l'Àtica, però que es troben en aquesta tragèdia en virtut de ser manllevats a l'èpica, car contribueixen també a donar verisme al drama; podem citar l'ús del demostratiu en comptes del relatiu⁴⁰ i el de ὄδε seguit d'infinitiu⁴¹.

Un segon grup és el dels jonismes presents al text, com ara, per citar-ne alguns de ben evidents, l'ús generalitzat de -σσ-, llevat d'un cas de doble lectura al v. 976, on el manuscrit A presenta -ττ-, ἄρσενας⁴², ἄρσεν⁴³ —formes que potser tenen també un caràcter més aviat arcaïtzant—, θεοδμή-τους⁴⁴, ὄδμης⁴⁵, θέλω en comptes de l'àtic ἐθέλω⁴⁶, μακρογοροῦμεν⁴⁷, etc.

Finalment, hem advertit una sèrie de fenòmens que provenen tant de la llengua conversacional àtica com de la literatura jònica, i no pas menys d'aquella que d'aquesta. El seu ús, però, mai no podrà ser arrelglerat al costat de tots els anteriors des d'un punt de vista estilístic, puix que es tracta d'innovacions ben recents que prenen la *koiné*. Esmentarem només l'ús de perifrasis⁴⁸ o la preferència pels règims d'acusatiu enfront dels que la sintaxi clàssica cons-

³⁹ Vid. P. DECHARME, *Euripides and the Spirit of his Dramas*, ed. ang. 1906, reimpr. 1968 a Port Washington, Nova York, pp. 36-37.

⁴⁰ E. *Hipp.* v. 747 lyr., juntament amb *Bacch.* 712, és l'únic exemple registrat, cf. H. BURKHARDT, *Die Archaismen des Euripides*, Hannover 1906, p. 86.

⁴¹ E. *Hipp.* 294 (ἀπαξ), cf. Hom. *Il.* IX 688, XIX 140, cf. H. BURKHARDT, *op. cit.* p. 87.

⁴² E. *Hipp.* v. 295.

⁴³ E. *Hipp.* v. 970.

⁴⁴ E. *Hipp.* v. 974.

⁴⁵ E. *Hipp.* v. 1391.

⁴⁶ E. *Hipp.* vv. 271, 857, 865 i 1330, sempre en la forma jònica.

⁴⁷ E. *Hipp.* v. 704.

⁴⁸ E. *Hipp.* v. 349 εἰμεν ... κερηθένει, v. 663 εἴταομαι γεγευμένος, v. 1164 ἠνάφιγμένος, v. 1414 ἦμεν ἐσφαλμένοι, tot citant el tipus més estès a la *koiné*, el de perfet, cf. F. BLASS & A. DEBRUNNER, *op. cit.* p. 215; G. BJÖRCK, *HN ΔΙΑΔΑΣΚΩΝ, Die Periphrastischen Konstruktionen im Griechischen*, Uppsala 1940.

truïa amb genitiu⁴⁹ o amb datiu⁵⁰, i això dintre un quadre lingüístic que a tots els nivells es mostra com el propi d'Eurípides i en consonància amb la seva trajectòria com a autor. Altrament dit, els fenòmens que hem estat examinant, llevat d'aquests últims de caire fortament innovador, no suposen que el conjunt de la llengua de l'*Hipòlit* constitueixi un cas especial dins el si del corpus euripídic. Ho és, tanmateix, arran d'un color regional i arcaïtzant alhora, que apareix aquí i allà mitjançant els recursos gramaticals, lèxics o ideològics de què ja hem parlat, i que s'intensifica mentre dura la presència a escena de Fedra⁵¹. Així s'explica, per exemple, la freqüència d'ús de ξ-, que per ella sola basta per comunicar la sensació pretesa pel poeta.

Val a dir, com a cloenda, que no n'hi ha prou d'assenyalar l'artifici literari aconseguit en utilitzar formes procedents de dialectes diversos, com ho ha fet F.R. Adrados en situar al seu punt la qüestió de la llengua homèrica⁵², ni tan sols d'advertir la integració dins el text de passatges amb un color dialectal particular⁵³. Del que es tracta és de reconèixer el conjunt de dialectes, incloent-hi els verticals, que configuren una llengua literària, és a dir, convencional per natura i aliena, tant com l'autor ho volgués, als condicionants del temps i de l'espai i de les diferències socials o ideològiques.

Les conclusions d'aquesta humil contribució al coneixement de la tragèdia grega no poden ultrapassar la seva intenció inicial. Creiem, doncs, que hem posat en evidència en quines coses, entre moltes d'altres de possibles, els parlants àtics reconeixien la llengua dels seus avantpassats i com la imitaven. És aquest interessant exercici d'introspecció el que nosaltres volfem presentar.

⁴⁹ E. *Hipp.* v. 696 τὸ γὰρ δακνὸν σου τὴν διάγνωσιν κρατεῖ.

⁵⁰ E. *Hipp.* vv. 1339-1340 τοὺς γὰρ εὐσεβεῖς θεοὶ θνησκοντας οὐ χαίρουσι .

⁵¹ Vid. H.F.D. ΚΙΤΤΟ, *op. cit.*, p. 203.

⁵² Vid. F.R. Adrados, «Towards a new Stratygraphy of the Homeric Dialect», *Glotta* 59, 1981, pp. 13-27.

⁵³ Cf. O. HOFFMANN, A. DEBRUNNER & A. SCHERER, *Historia de la lengua griega*, Madrid 1973, p. 161, sobre l'ús d'aquest recurs a la comèdia aristofànica.